

ד"ר מתי מייזל*

מכון קאמינגס לחקר רוסיה ומזרח אירופה באוניברסיטת תל-אביב.

משה דיין, אבני דרך, ירושלים ותל-אביב: עידנים, 1976, ע' 522.

לא היתה הסכמה בין שתי המדיניות בעניין הזה. מצרים רצתה סיוע סובייטי גדול, כדי לחדש את עוצמתה הצבאית, תוך עמידה תקיפה על שמירת עצמאותה ועל חסימת התערבות סובייטית בענייניה הפנימיים, ובכלל זה בצבא מצרים. כלומר, מצרים רצתה עוד נשק, עוד ציוד, מדריכים, מומחים טכניים ויועצים, אך בשום אופן לא הניחה לברית-המועצות להכתיב לה מדיניות צבאית, ולא רצתה לתת לאנשי צבא וליועצים סובייטיים ליטול עמדות פיקוד, או עמדות ניהול, במצרים.

בסיסים בים התיכון

ברית-המועצות רצתה להשיג בסיסים לכוחותיה הימיים ולכוחותיה האוויריים כמשקל-נגד לעוצמה הצבאית האמריקנית בזירה. כבר מראשית שנות השישים חששה ברית-המועצות מהאיום, הצפון בכוחות האמריקניים בים התיכון. בנוסף לנושאות המטוסים של הצי השישי, פרסה ארצות-הברית צוללות נושאות טילים בליסטיים פולאריס, בעלי טווח של 4,500 ק"מ. ברית-המועצות נאלצה להגביר את נוכחות כוחותיה הימיים בים התיכון, ונזקקה לשם כך לבסיסים בחופי לאניותיה ולמטוסיה. כיוון שאלבניה, המדינה הקומוניסטית היחידה באזור, היתה בעלת-ברית של סין, נשלל השימוש בנמליה מברית-המועצות. לפיכך, ניסתה ברית-המועצות להשיג בסיסים בסוריה ובמצרים. ניסיונותיה שולבו בסיוע כלכלי ובעסקות נשק, אך זכויות השימוש, שניתנו לחיל הים הסובייטי, היו מעטות ומוגבלות מאוד.

מלחמת ששת הימים שינתה את המצב. ברית-המועצות ניצלה את המפלה המצרית, וקשרה את הבקשות רחבות-ההיקף של מצרים לסיוע בהגדלת זכויותיה להשתמש בנמלים ובנמלי תעופה מצריים. אז החל תהליך כפול של מעורבות צבאית סובייטית במצרים – סיוע גדל לשיקום צבאה ונוכחות של כוחות סובייטיים, שתמכו בפעילות הצבאית המצרית נגד ישראל. בעוד שמצרים נזקקה

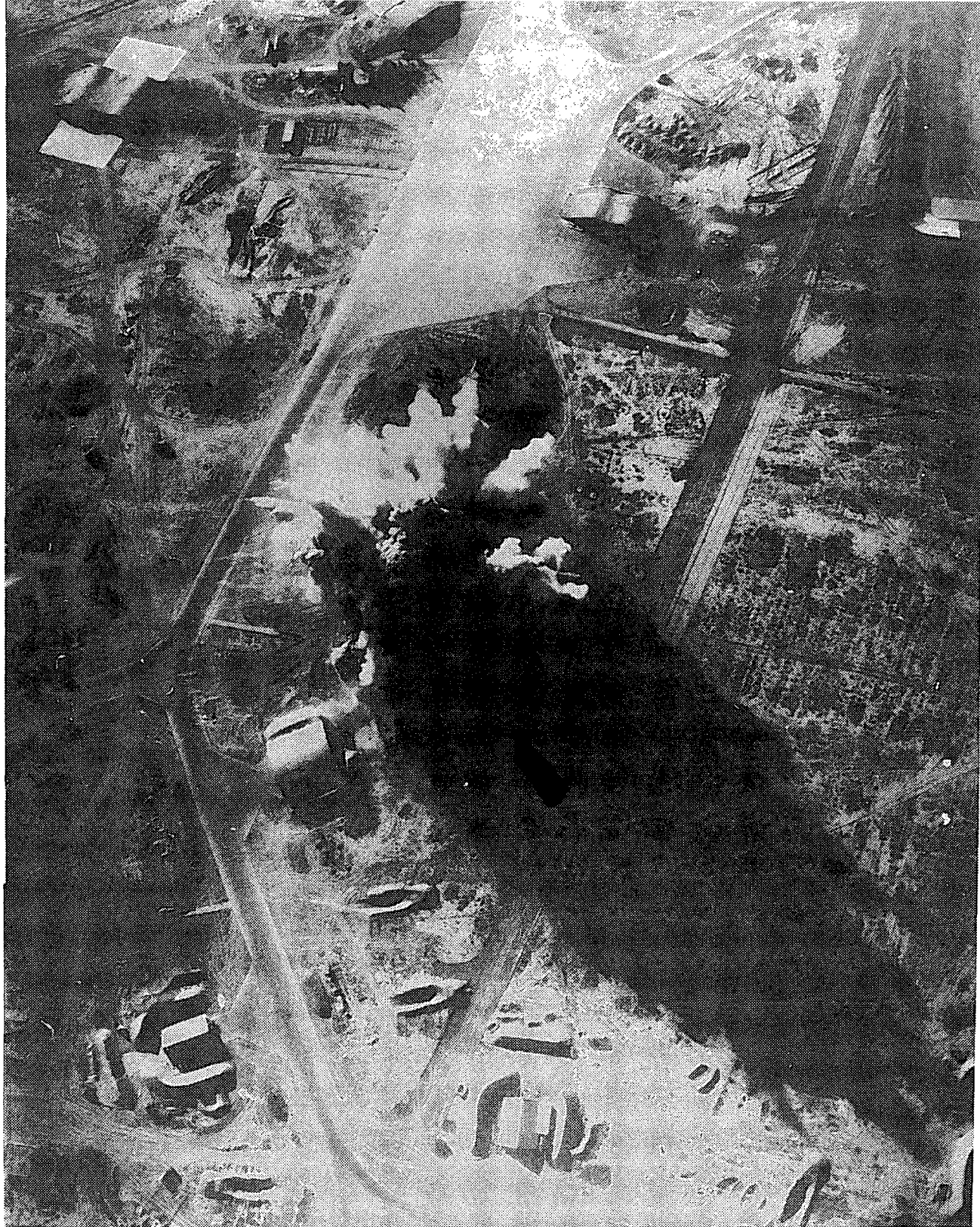
יתר על כן, נראה, כי ישראל תוכל לחדש את ההפצצות בעומק מצרים, והנחיתות המצרית באוויר תמנע ממצרים לפתוח במלחמה חדשה נגד ישראל. הגורם, שיכול היה לסכן את העליונות האווירית של ישראל, היו טילים נגד מטוסים, שקיבלה מצרים מברית-המועצות. לכן, דאגה ישראל להבטיח באמצעים דיפלומטיים את האפשרות לממש את עליונותה האווירית במניעת הצבת טילים נ"מ בחזית. כך, קבע ההסכם להפסקת-אש קיפאון (standstill) בגזרה של חמישים ק"מ משני צדי התעלה, אך, כדברי משה דיין:

הדברים לא התנהלו כמצופה. המצרים, או ליתר דיוק הרוסים, "צפצפו" על ההסכם, על הקיפאון שבו, וקידמו את סוללות הטיילים לקרבת התעלה.² צעדים דיפלומטיים וצעדים מדיניים של ישראל לא הועילו, והטיילים נותרו על גדות התעלה, תוך פגיעה ביכולת ישראל לנהל פעילות צבאית ממערב לה. למרות זאת, בישראל חשבו, כי הדבר לא שיפר את יכולת מצרים לנהל מלחמה נגד ישראל. בדיעבד, התברר, כי ישראל טעתה: סוללות הטיילים המצריות העניקו מטרייה יעילה נ"מ לכוחות המצריים במלחמת יום הכיפורים. החיפוי הזה אפשר את הצליחה המצרית, ומנע השתתפות יעילה של חיל האוויר הישראלי בקרבות הבלימה בחלק הראשון של מלחמת יום הכיפורים, ובמיוחד בשמונה באוקטובר.

הסיוע הסובייטי

צריך להבחין בצורות השונות של הנוכחות הצבאית הסובייטית במצרים:

- סיוע לכוחות המזוינים המצריים, ובעיקר לצבא המצרי – לחזקו, לשקמו ולהביאו ליכולת קרבית.
- השימוש במצרים – במעמדה המדיני, בשטחה ובמתקניה הצבאיים (ובמיוחד במתקניה האוויריים ובמתקניה הימיים), כדי לשרת את המטרות האסטרטגיות הסובייטיות.

הפצצה של חיל האוויר הישראלי במצרים

בשלב ההוא לא סתרו מטרות מצרים את מטרות ברית-המועצות; אך, ודאי, כי לא היו זהות ביניהן. ייתכן, כי הגדלת הסיוע לשיקום צבא מצרים ולחיזוקו באו כתשלום על הסכמת מצרים להתיר לברית-המועצות להציב על אדמתה כוחות סובייטיים. אך עצם הנוכחות

לתמיכה זו עקב חולשתה הצבאית, השתמשה ברית-המועצות בסיוע – ובאפשרות להפסיקו, או לחזקו כרצונה – כאמצעי להשיג אחיזה עמוקה יותר באדמה מצרים למטרותיה, שלא היה להן ולא כלום עם המלחמה בישראל.

מטוסי "פנטום" F4 היו הזרוע הארוכה של חיל האוויר הישראלי במלחמת ההתשה

עם דגל ברית המועצות מעליהם. בסופו של דבר נחתם במאוס 1968 הסכם סובייטי-מצרי על זכויות עגינה לחמש שנים – שחודש בשנת 1973, אחרי סילוק הכוחות הסובייטיים ממצרים ביולי 1972, ובוטל רק בשנת 1976. משך הזמן הזה גדלה מאוד הפעילות הימית הסובייטית בים התיכון, יותר ספינות סובייטיות ויותר ספינות גדולות פעלו בו. הנוכחות הממוצעת של ספינות סובייטיות בים התיכון עלתה מספינות בודדות בשנה בשנות השישים המוקדמות לעשרות רבות של ספינות במשך כל השנה בסוף העשור. רק מאמצע שנות השבעים החלה נוכחות זו לקטון מאוד.

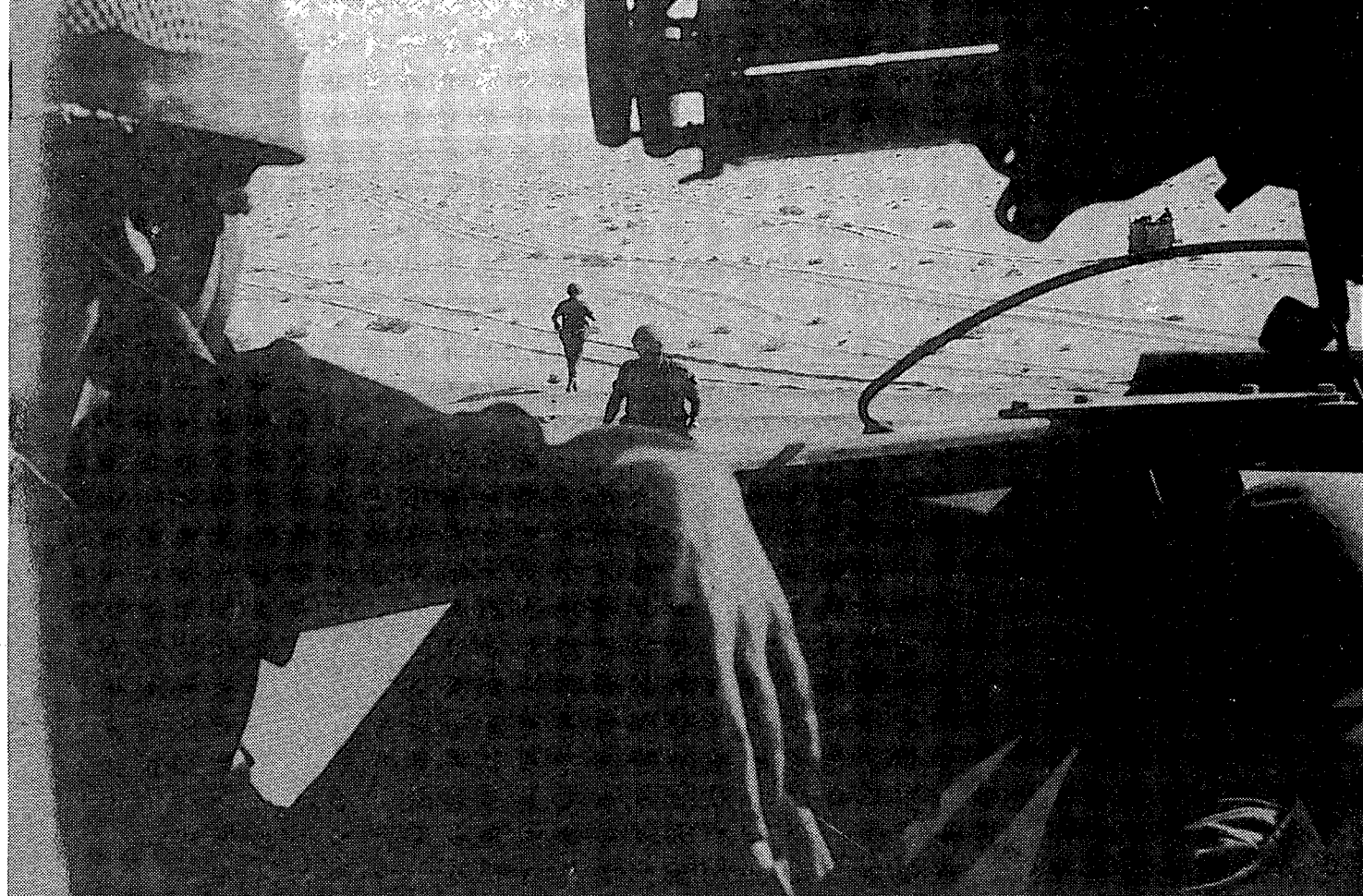
של יחידות צבאיות ושל יחידות ימיות סובייטיות במצרים היתה משום סיוע למלחמה של מצרים, ולו רק בגלל גורם ההרתעה, שהיה צפון בהן. מה עוד שלפעמים סייעו הכוחות הסובייטיים בתכנון פעולות מלחמתיות מצריות ובחיפוי עליהן.

ביקורים סובייטיים

הבקשות הסובייטיות להקים בסיסים בנמלי מצרים נענו, כרגיל, בסירוב מצרי, אך ספינות סובייטיות הורשו לבקר בנמלי מצרים. לביקורים הללו היתה דינמיקה משלהם: השהות הזמנית של הספינות הסובייטיות התארכה, וברית המועצות הגישה בקשות לביקוריהן מבלי לציין את תאריך עזיבתן. ספינות סובייטיות פעלו בים התיכון ללא התחשבות בפיקוד הימי המצרי ובנהלים הביך לאומיים לביקור ספינות מלחמה בנמל זר. מסוף 1967 היתה הנוכחות הימית הסובייטית במצרים קבועה: ספינות סובייטיות עגנו בנמליה בקביעות, והשתמשו במתקני הנמלים. בתחילה השתמשו הסובייטיים בשירותים של המתקנים המצריים ובפעילים מצריים, אך במשך הזמן הקימו מתקנים שלהם, וכך נוצרו בסיסים ימיים רוסיים בפורט סעיד, באלכסנדריה, במרסה מטרות ובמעגן סולום. מבסיסים, שהיו בהם מסלולים למטוסים, פעלה האוויריה של חיל הים הסובייטי. ברית המועצות המשיכה לבקש מהמצרים להקים בשטחם מתקני קבע לספינותיה גם אחרי מלחמת ההתשה – עד יולי 1972. ברית המועצות ביקשה להקים לאנשיה בתי מגורים, כדי שיוכלו הביא את בני משפחותיהם; וביקשה להרחיב את מסלולי האוויר ואת שדות התעופה, כדי להציב בהם עוד יחידות אוויריות ועוד יחידות נ"מ, שיגנו עליהם. מצרים ענתה לגבי הבסיס במרסה מטרות, כי היחידות הסובייטיות נ"מ יצטרכו להגן גם על כל המרחב האווירי המצרי מאלכסנדריה ועד לגבול לוב.

כבר ביוני 1967 ביקרו במצרים ניקולאי פודגורני, נשיא ברית המועצות, ומטוי זכארוב, הרמטכ"ל הסובייטי, בראש משלחת קצינים, שפעלה במצרים כחודשיים. המשלחת חקרה את ביצועי הצבא המצרי במלחמת ששת הימים, העריכה את מצבו לאחר המלחמה, והכינה תכנית לשקמו בסיוע סובייטי. מיד עם בוא פודגורני למצרים עלתה שאלת הנוכחות הימית הסובייטית במדינה זו. לפי הגרסה הסובייטית, ביקש הנשיא הסובייטי לא רק רשות לפקוד את נמלי מצרים, אלא גם מעגן קבוע באלכסנדריה, מתקני אחסון לדלק ולציוד, מתקני אחזקה, שיעמדו קבע לרשות הסובייטיים, וטיסה סדירה לברית המועצות לאחזקת המעגן הסובייטי. מקורות מצריים הוסיפו, כי הוא ביקש גם להקים באלכסנדריה מוצב פיקוד ימי וסדנה, וכי חיילים סובייטיים יגנו על המתקנים האלה. כך, כל האזור הזה יהפוך לאזור סובייטי.

מצרים לא מיהרה להסכים לבקשות הסובייטיות, ואחר כך הסכימה רק למקצתן. אך לא הוקמו מתקני פיקוד ומתקני אחזקה; ובוודאי לא הוקמו מגורים לחיילים

סיור בגזרת התעלה

מכן – בשישה עשר ביוני – הגיעה משלחת צבאית ראשונה מברית המועצות ללמוד את הבעיה. כשבוע אחריה הגיע, כאמור, למצרים נשיא ברית המועצות, ועמו רמטכ"ל ברית המועצות ו-24 קצינים ומומחים. מיד לאחר המלחמה עלתה לדיון יכולתו של חיל האוויר המצרי מול חיל האוויר הישראלי. כבר אז עלה הרעיון להפקיד את ההגנה האווירית על מצרים בידי הסובייטים. ברית המועצות לא רצתה לקחת על עצמה אחריות כזו; ויש לכך כמה סיבות. ייתכן, כי הנציגים הסובייטיים הבינו, כי המצרים העלו זאת רק לצורכי מיקוח במשאומתן עמם, ולכן לא התייחסו ברצינות להצעה זו. כמו כן, חששה ברית המועצות, כי במצרים ובמדינות ערב יפרשו הצבת צבא סובייטי על אדמת מצרים כפגיעה בריבונותה, ויהיו לכך תגובות קשות בדעת הקהל הערבית. ייתכן, כי ברית המועצות ראתה בצעד כזה הסלמה ניכרת במעורבותה הצבאית במזרח התיכון, בניגוד לאינטרסים הגלובליים שלה – כיוון שצעד כזה עלול להביא להתנגשות עם הכוחות האמריקניים בזירה. יש המשערים, כי זו היתה מדיניות מקיאבלית של ברית המועצות: לשמור על פגיעות מצרים, כדי להגביר את תלותה בברית המועצות.

הנושא לא ירד מעל הפרק, ועלה שוב, ביתר תוקף, בשנת 1969 ובראשית 1970, תוך כדי מלחמת ההתשה ועם תחילת הפצצות ישראל בעומק מצרים.

המטרה האסטרטגית הסובייטית היתה נוכחות ופעילות בים התיכון כמשקל נגד לצי השישי. לשם כך היתה חיונית פעילות של אוויריית חיל הים הסובייטי, שבסיסה היה במצרים. אוויריית חיל הים הסובייטי החלה לפעול ממצרים רק בשנת 1968, אם כי קדם לה ביקור של תשעה מטוסים טופולב 16 בדצמבר 1967. באפריל 1968 הגיעה לביקור טייסת טופולב 16, וביקורה הפך לנוכחות קבועה בשדה התעופה הצבאי קאהיר מערב. אחר כך נוספו עוד מטוסים, שנפרסו גם בשדות תעופה אחרים. נראה, כי במצרים היו אז כשתי טייסות טופולב 16, גף איליושין 38 (במסרה מטרות) וגף אנטונוב 12.

המטוסים הסובייטיים טסו מעל האגן המערבי של הים התיכון, ועקבו אחרי הצי השישי, אך נשאו את צבאי חיל האוויר המצרי ואת סמליו. בסיסים של חיל האוויר המצרי הפכו להיות בסיסים למטוסים סובייטיים, שפעלו ללא שום קשר למשימות האוויריות המצריות. כיוון שעיקר עיסוקם היה ביון, אין ספק שהמטוסים הסובייטיים עסקו גם במעקב מודיעיני אחר פעילות צה"ל. אך המעקב הזה לא נבע מטעמים של המלחמה בין מצרים לבין ישראל, למרות ששירת את מצרים.

השתתפות בהגנה האווירית

שיקום הצבא המצרי ממפלתו במלחמת ששת הימים החל מיד לאחר המלחמה על ידי "רכבת אווירית" של ציוד ושל נשק, שפעלה מעשרה ביוני 1967. שבוע לאחר

יום קרב בתעלת סואץ

הסובייטים ניסו למנוע מלחמה

שיקום הצבא המצרי כלל חידוש המלאי, ובכלל זה מטוסים, טנקים ותותחים, והרחבה ניכרת של מערך הייעוץ ושל מערך ההדרכה הסובייטיים בצבא המצרי. אם קודם לכן שהו יועצים סובייטיים רק במרכזי ההדרכה של החילות ובמפקדות הארמיות והדיוויזיות, הרי מעתה הסכימה מצרים, כי יועצים, מומחים ומדריכים יהיו גם במפקדות החטיבות, ולכל מפקד מצרי יהיה יועץ סובייטי צמוד. מאוחר יותר הועמק הסיוע, ומדריכים סובייטיים נמצאו גם בגדודי הצבא המצרי, ולפעמים גם בפלוגות. הסיוע הסובייטי הותנה בשינויים במבנה צבא מצרים ובארגון, אך גם בפיקוח על רמת הקצונה המצרית. מי שנראו לא-מתאימים סולקו, והוחלפו בקצינים, בוגרי האקדמיות הצבאיות הסובייטיות. היועצים הסובייטיים עורבו בתכנון האימונים ובפיקוח עליהם ובתכנון המבצעי ביחידות. לפי תורת המלחמה הסובייטית, הוקם בצבא המצרי פיקוד חדש להגנה אווירית – בנפרד מחיל האוויר – שצויד בסוללות טילים ובתותחים, שהפעילו המצריים. כבר בשנת 1967 היו במצרים כ-1,500 יועצים, טכנאים, מדריכים ומפקחים סובייטיים. הם לבשו בגדים אזרחיים, ובשהותם ביחידות המצריות לבשו מדים מצריים. הם פעלו בכל יחידות כוחות היבשה, בכל הטייסות, בכל

בסיסי חיל האוויר, על כל כלי השיט ובכל המפקדות. ברית-המועצות ייחסה חשיבות רבה לסיוע. הרמטכ"ל זכארוב שהה במצרים עד נובמבר 1967, כחמישה חודשים. בתחילת 1968 בא למצרים גנרל ליאשצ'נקו, שפיקד על כל המומחים הצבאיים, ושהה במצרים כשנתיים. ביולי 1968, לאחר ביקור עבדאלנאצר במוסקווה, הוגדל הסיוע למצרים מאוד. לנשיא מצרים הובטח, כי 120 טייסים סובייטיים יפעלו בחיל האוויר המצרי תחת פיקוד מצרי, מניחים, כי הכוונה היתה למדריכים בטייסות מצריות. הסיוע הסובייטי נועד, בעיקר, להחזיר למצרים את כושר התגוננותה, אך לא לתת לה אפשרות לצאת למלחמה חדשה. כדי למנוע ממצרים אפשרות להכין מלחמה, סיפקה לה ברית-המועצות רק סוגי ציוד, שהיו לה לפני מלחמת ששת הימים, ובאותה איכות, אך לא נתנה לה נשק משוכלל יותר. ברית-המועצות לא הסתכנה במעורבות במלחמה נוספת, נוכחות המומחים הסובייטיים בתוך צבא מצרים וסמכותם יצרו כלי, שהבטיח זאת.

הכנסת חיל האוויר הישראלי ללחימה

בשנת 1968 גברה מאוד הפעילות הצבאית על התעלה, ובמאוס 1969 החלה מלחמת ההתשה. בתקופת הראשונה למלחמה הפעיל צה"ל רק את כוחות היבשה. הוא הגיב

מלחשוף נוכחות זו, והעלימו כל ביטוי שלה מאמצעי התקשורת. יתר על כן, יועצים סובייטיים לא לבשו בעבודתם במצרים מדם, או שלבשו מדם מצריים. הם התגוררו בבתי-מלון (ואחר כך בשכונה נפרדת) – הרחק מהעם המצרי. בפקסי השירות של היועצים לא נרשם היכן שירתו, ולא פעם הוחלפו פנקסי השירות בפנקסים חדשים.

חוקרים בני התקופה לא הסכימו על כמות היועצים הסובייטיים במצרים. העריכו, כי בסוף שנת 1967 היו שם 2,000-3,000 יועצים. באשר לשנת 1969 היו חוקרים, שהעריכו, כי היו 3,000, ואחרים נקבו ב-12,000. בהסתמך על מקורות סובייטיים ומצריים מאוחרים, ניתן להגיע למסקנה אחרת: בסוף שנת 1969 פעלו במצרים לא יותר מ-1,500 יועצים סובייטיים. בנוסף, שהו במצרים אנשי היחידות הימיות הסובייטיות ואנשי אוויריות חיל הים הסובייטי, שכאמור, פעלו במשימות ללא קשר למלחמה בין מצרים לבין ישראל, ומנו כמה מאות איש.

עולה כאן גורם נוסף, והוא מערכת הקשר הסובייטית בין מצרים לבית-המועצות. הסכם סובייטי-מצרי על הקמת מרכז קשר נחתם באפריל 1968, ובו נקבע, כי יוגדלו פי שלושה ערוצי הקשר בין המדינות. עקב הדרישות לאיוש מרכז הקשר, הוצבו בו רק מומחים מברית המועצות, ולא ממצרים. שלבי הקמת מרכז הקשר ותוספת הערוצים מצביעים על התאמה לגידול בכוח היחידות הסובייטיות במצרים, ולא על התאמה לגידול בכמות היועצים לצבא המצרי. היקפה של מערכת הקשר המתוכננת היה כמו של "מחוז צבאי" סובייטי. החתימה על ההסכם היתה עם הצבת הכוח הראשון של אוויריות חיל הים הסובייטי על אדמת מצרים ושלבי השלמתו מעוררים מחשבה, כי היה תכנון סובייטי לטווח ארוך להקים במצרים מסגרת צבאית סובייטית, שתהיה במתכונת הצבא הסובייטי. מסגרת זו נועדה לצרכים אסטרטגיים סובייטיים, ולא לסיוע למצרים.

עיתוי המעורבות

העליונות האווירית של ישראל, התקיפות האוויריות בעומק מצרים והשמדת המערך המצרי נ"מ גרמו דאגה

טבלה 1: יועצים סובייטיים במצרים בסוף 1969*

בכוחות היבשה	כ־750
בחיל האוויר	כ־400
בהגנה האווירית	כ־200
בחיל הים	כ־150
סך הכל	כ־1,500

* לפי אמדן של אלכס ויטן.

בעוצמה רבה על כל פעולה מצרית, והסב לצבא מצרים אבדות רבות. לדעת ישראל, האבדות העצומות של מצרים – ובכללן כמיליון תושבים, שברחו מערי התעלה, אבדן המתקנים של תעשיית הנפט בתעלה ואבדן נמלי התעלה (פורט סעיד וסואץ) – היו אמצעים להביא את מנהיגי מצרים, ובראשם הנשיא עבד אלנאצר, להפסיק את האש. פשיטות צה"ל אל מעבר לתעלה ולעומק מצרים באו להוכיח, כי גם העורף המצרי נמצא בסכנה, וצבא מצרים אינו מסוגל להגן על מצרים בפני צה"ל – אם תחליט ישראל לצאת למלחמה כוללת על מצרים. אך למרות זאת, לא זו בלבד שמצרים לא הפסיקה את המלחמה, אלא אף נראה, כי היא מתעצמת, וחל שיפור ניכר ביכולתו של צבא מצרים. לכן, כדי להפגין ביתר-רשאת את עוצמת ישראל ואת חוסר-התוחלת (לדעתה) שבמלחמת ההתשה, החליטה ישראל ביולי 1969 להפעיל את חיל האוויר נגד הכוחות המצריים.*

עם הפעלת חיל האוויר חשו בישראל, כי המצב בחזית התעלה השתנה לטובת ישראל. בנוסף, טסו מטוסי ישראל מעל קאהיר, והוכיחו, כי גם בירת מצרים אינה מוגנת. כדי לשמור על יתרונה היחסי בחזית, ניסתה ישראל להרוס את המערך המצרי נ"מ, שהתבסס על סוללות טילים קרקע-אוויר ועל סוללות תותחים נ"מ (שנועדו לפגוע במטוסים בגובה נמוך, שבו לא היו הטילים יעילים). כאשר התברר לישראל, כי גם הפגנת כוחה על-ידי חיל האוויר אינה מביאה את מצרים לשנות את מדיניותה, ולהפסיק את האש, וכאשר קיבלה ישראל מארצות-הברית מטוסי קרב-הפצצה פנטום II, החליטו בישראל לפגוע במטרות בעומק מצרים,³ מתוך הנחה, כי כך יופעל על מצרים לחץ עצום, שיכריח את ממשלתה לשנות את מדיניותה, או שהמטוס ייפול. ממשלת ישראל העריכה, כי ברית-המועצות לא תצא להגנת מצרים על-ידי הפעלת כוחה הצבאי ישירות נגד ישראל מחשש להתערבות אמריקנית. ואכן, בינואר 1970 החלו הפצצות העומק של ישראל במצרים. בינואר-אפריל 1970 פעלו מטוסי ישראל בעומק מצרים בידיעת ארצות-הברית ובהסכמתה.

ברית-המועצות תבעה מארצות-הברית כבר ב־31 בינואר 1970 להביא את ישראל להפסיק את הפצצות העומק. נרמז, כי ברית-המועצות תספק למצרים נשק חדיש, כדי שתתגונן מפני ההפצצות. כאשר נפסקו הפצצות העומק, באפריל 1970, נראה בישראל, כי המעורבות הסובייטית הישירה, כלומר היקף הכוחות הסובייטיים במצרים, גדלה עד כדי סיכון ישראל.

היקף המעורבות הסובייטית

למעורבות הצבאית הסובייטית במצרים היו שתי פנים – יועצים וגם נוכחות של יחידות סובייטיות שלמות. כאמור, משנת 1967 ואילך היו יועצים סובייטיים בכל יחידה מצרית – מרמת החטיבה (ואחר כך גם ברמת הגדוד) ומעלה, בכל מפקדה, בכל מתקן הדרכה ובכל מתקן אימונים. ברית-המועצות ומצרים נזהרו מאוד

* ראו מאמר של עמיר בראור על הסוגיה בגיליון 334 של מערכות.

** פיקוד מרחבי סובייטי. שטח ברית-המועצות נחלק לשישה-עשר "מחוזות צבאיים".

3. נראה, כי ההחלטה על הפעלת חיל האוויר לא נבעה משיקול רציונלי, תוך בחינה של חלופות והעדפה של השימוש בכוח אווירי על פני שימוש בכוח אחר. לישראל לא היתה אז אפשרות לבחון חלופות, ולבחור מהן אחת, או שילוב כלשהו שלהן, אלא הפעלת חיל האוויר היתה ברירת המחדל הישראלית. הדבר נבע ממגבלות הכוח של צה"ל: לצה"ל לא היו אמצעים של כוחות היבשה להמטיר כמויות גדולות של אש על הכוחות המצריים מעבר לתעלה. בחזית התעלה שימש חיל האוויר "ארטילריה מעופפת" כיוון שחיל התותחנים היה קטן מדי כדי למלא משימה זו ברמה מערכית (ובוודאי, לא ברמה אסטרטגית). עצם השימוש בחיל האוויר קבע את הדפוס הצבאי (ובעקיפין, גם את הדפוס המדיני) של העימות. לפעולות הצבאיות נוסף ממד, ומתוך הדינמיקה של הפעלת הכוח האווירי, הוא הופעל בחזית התעלה וגם בעומק מצרים.

בברית-המועצות. בקיץ 1969 נוכחו הסובייטים, כי שיטתם להגנה נ"מ, מורשת מלחמת ויטנאם, נכשלה על התעלה נגד צה"ל. המומחים והיועצים הסובייטיים ניסו בכל כוחם לבנות מחדש את המערך להגנה אווירית במצרים, אך נכשלו. יש הטוענים, כי המצרים ביקשו שוב מברית-המועצות למנות מפקד סובייטי למערך המצרי נ"מ ולחיל האוויר המצרי, וברית-המועצות סירבה.

בדצמבר 1969, בעת ביקור של אנואר סאדאת, סגן נשיא מצרים, ושל מחמוד פאוזי, שר המלחמה, במוסקווה, הכריז אלכסיי קוסיגין, ראש ממשלת ברית-המועצות, כי ברית-המועצות מחויבת לעצור את חיל האוויר הישראלי, ותנקוט אמצעים פעילים להגן על מצרים. המצרים תבעו טילים נ"מ, מטוסים, צוותים וטייסים. את חשיבות העניין לברית-המועצות תוכיח העובדה, כי בדיון בפוליטבירו השתתפו – בראשונה מאז ימי מלחמת העולם השנייה – גם מרשלים של הצבא הסובייטי.

בסופו של דבר, החליטה ברית-המועצות לשלוח למצרים כוח של טילים נ"מ SA3, חטיבות אוויריות של מטוסי מיג 21 ומתקני מכ"ם. הכוחות האלה הוצבו לפי דרישות מבצעיות של המפקדה המצרית – עד שיחזרו למצרים הצוותים המצריים, שצריכים לצאת לברית-המועצות ללמוד להפעיל את המערכות הסובייטיות החדשות. אך יש לשים לב, כי ברית-המועצות לא העמידה קצינים סובייטיים לפקד על כוחות ועל זרועות של הצבא המצרי.

האם ברית-המועצות רק נענתה לבקשה מצרית להציב על אדמתה כוחות סובייטיים, או שזו היתה מדיניות ברית-המועצות, וההחלטה על כך התקבלה עוד לפני ביקור עבד-אלנאצר, ובקשתו יצרה אפשרות להגשים מדיניות זו? הייתכן, כי ברית-המועצות חזתה התפתחות צבאית כמו זו שהיתה בפועל על תעלת סואץ, והיתה

מוכנה לנצל את המצב, כדי להציב במצרים כוחות סובייטיים במשימות אסטרטגיות סובייטיות?

יש מקום לחשוב, כי ההחלטה על הצבת יחידות להגנה אווירית ויחידות אוויר סובייטיות במצרים התקבלה עוד לפני התחלת הפצצות העומק. פרשנים וחוקרים טענו, כי ההחלטה הסובייטית התקבלה כבר בסוף שנת 1969, ואולי אפילו בעת ביקור עבד-אלנאצר במוסקווה ביולי 1968. ממקורות שונים, מניתוח נאומי הנשיא ליאוניד ברז'נייב, בזיכרונות של אישים מצריים ומעדות של אנשי צבא סובייטיים, שהתפרסמו בעיתונות בתקופת ה"פרסטרויקה", נראה, כי כבר בנובמבר 1969 התכוננו יחידות סובייטיות נ"מ לצאת למזרח התיכון. קצב המאורעות מביא למסקנה דומה: תהליך קבלת החלטות – הצבאי והמדיני – ועבודת-המטה, שנדרשה להכנת החלטה זו דרשו זמן רב יותר מאשר היה מהתחלת הפצצות העומק של ישראל ועד התחלת משלוח הכוחות הסובייטיים למצרים. נראה, כי החלטת ברית-המועצות להציב את כוחותיה במצרים התקבלה בתגובה להפעלת חיל האוויר הישראלי בחזית תעלת סואץ ביולי 1969, ואז גם החלו ההכנות למשלוח הכוחות. תחילת הפצצות העומק סיפקה הזדמנות לכך. יחידות סובייטיות להגנה אווירית, שנשלחו למצרים, הוצאו מהמערך להגנה אווירית של מוסקווה; כלומר, מהמערך הטוב ביותר והמוכן ביותר של ברית-המועצות. הן הגיעו למצרים החל מחודש פברואר 1970, והוצבו במקומות שונים במצרים. עם הגעתם למצרים נצבע ציודן מחדש, חייליהן לבשו מדים מצריים (ללא סימני דרגה), והכוחות נעו לעמדותיהם בדרכים לא-ראשיות.

שינוי באופי המעורבות

עד לגידול במעורבות הסובייטית בתחילת 1970 שימשו החיילים הסובייטיים במצרים רק כיועצים וכמדריכים, ומכאן ואילך הם היו צריכים גם ללחום, ולו רק במשימה הגנתית. זו פעם ראשונה מאז מלחמת העולם השנייה, שחיילים סובייטיים נדרשו לסכן את חייהם למען מדינה לא-קומוניסטית.

ברית-המועצות הקימה במצרים מערך משולב להגנה אווירית, ובו טילים, תותחים ומטוסי יירוט – לפי התפיסה הסובייטית. זה היה כוח בגודל דיוויזיה להגנה אווירית, אך השוואה לתורת הלחימה ולארגון הסובייטיים מלמדת, כי מדובר, למעשה, במחוז להגנה אווירית.

בסופו של התהליך, שנמשך כחודשיים, הגיע למצרים כוח, ובו כחמישה גדודים (למעשה, חטיבה) של טילים SA6 ר"22 גדודים (חמש-שבע חטיבות) של טילים SA3. כוחות סובייטיים להגנה אווירית – ביחידות של

דיוויזיונים – נפרסו באלכסנדריה, שבנמלה השתמשו יחידות ימיות סובייטיות; ליד קאהיר ושדות התעופה שלה, שבגלל חשיבותה הוקפה בשלושה מעגלים של הגנה אווירית; באסואן, כדי להגן על הסכר הגבוה; ליד הערים אינשאס ומנצורה שבדלתה; ובחזית שממערב

טבלה 2: אנשי צבא סובייטיים במצרים בשיא מלחמת ההתשה*

הגנה אווירית	
טילאים נ"מ	4,200-2,500
חמש טייסות מיג 21	700-600
גף מיג 23	100
יחידות ללוחמה אלקטרונית**	כמה עשרות
חיל אוויר	
טייסים סובייטיים בחיל האוויר המצרי	200
כוחות יבשה	
מדריכים ויועצים	2,000
סך הכל	פחות מ-8,000

* ראו לעניין הזה את המחקר של אלכס ויטן.
** לשיבוש מערכות ההנחה של טילים נ"מ הוק ושל המכ"ם במטוס פנטום.

4. דיוויזיון – בכוחות הסובייטיים נ"מ הנה יחידה, ובה שתיים-ארבע סוללות טילים ואמצעים להנחיתם.

לסיכום – הכוחות הסובייטיים במצרים מילאו כמה צרכים, שהיו שונים אלה מאלה. הכוחות הימיים הסובייטיים לא נקשרו כלל למלחמה בין מצרים לבין ישראל, אלא פעלו כמשקל-נגד לצי השישי של ארצות הברית בים התיכון. אליהם נלוו מטוסים של חיל הים הסובייטי ומטוסים, שהיו צריכים להגן על הספינות בשעת הצורך. היועצים, הטכנאים והמדריכים, שפעלו בתוך הצבא המצרי, נשלחו לשקמו לאחר המפלה במלחמת ששת הימים. הכוחות להגנה האווירית, אלה שנשלחו החל בראשית שנת 1970 למצרים, היו צריכים להגן על שמי מצרים מפני חיל האוויר של ישראל, עד שיוכשרו אנשי צבא מצריים לעשות זאת בעצמם.

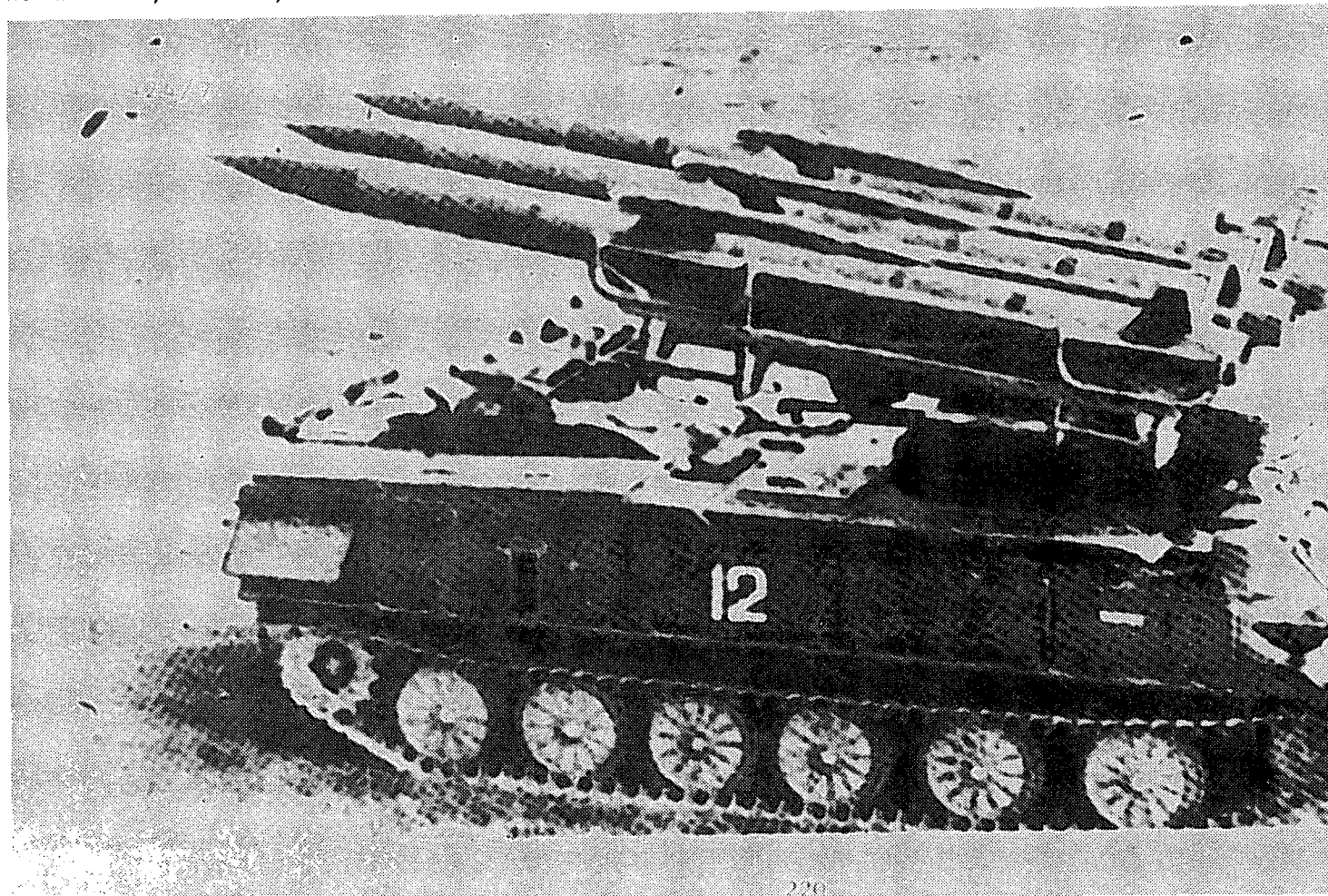
כמה אנשי צבא שלחה ברית-המועצות למצרים?

יש חשיבות רבה לבירור כמות אנשי הצבא הסובייטיים, שנשלחו למצרים. לפי הערכות שונות בנות התקופה ולפי ספרים ומחקרים מאוחרים יותר, היו במצרים, כ-12,500-20,000 אנשי צבא סובייטיים. כמה ספרים של

לתעלת סואץ, שבה נוצר הריכוז הגדול של הכוח הסובייטי להגנה אווירית במצרים. מבנה הכוח אפשר התרחבות ופעולה עצמאית. כלומר, בנוסף לטיילים היו לכל כוח כזה מרכיבים אורגניים להנחיה ולהתרעה, תותחים נ"מ ZSU23X4 שילקה וטיילים אישיים נ"מ SA7 סטרלה.

בנוסף ליחידות הטיילים הגיעו למצרים חמש טייסות של מטוסים מיג 21, שאורגנו בשתי חטיבות אוויריות ליירוט, והחלו לפעול כבר במחצית אפריל 1970. חטיבה אווירית כיסתה את השטח מקו חילואן-סואץ ודרומה עד למרחק של תשעה-עשר ק"מ מקו החזית. חטיבה אווירית אחרת היתה אחראית על צפון-מזרח מצרים, ובכלל זה הדלתה וחופיה, נמל אלכסנדריה ונמל פורט סעיד. טייסת אחרת היתה אחראית לגזרת היבשה בין אלכסנדריה בין תעלת סואץ ובין קאהיר. כמו כן, הגיעו יחידות קשר, יחידות בקרה, יחידות מ"ם ויחידות תחזוקה. היועצים הסובייטיים בצבא מצרים, עורבו בכל שלבי הפעילות של המערך המצרי להגנה אווירית – בינוי, אחזקה, קשר, בקרה, גילוי, שייגור, תיאום עם מטוסי הקרב וכי"ר. מאוחר יותר – באוקטובר 1970 – הובא למצרים גף של ארבעה מטוסי סיור מיג 23, ששימשו, בעיקר, לסיור ולצילום מעל הצי השישי בים התיכון.

טיילים נ"מ SA6 סופקו למצרים בסוף מלחמת ההתשה

הזזת הטיילים

הפעילות הצבאית הסובייטית מצביעה על תכנון צבאי, שנבע, כנראה, מהחלטה מדינית: לשלול מִישראל את השליטה האווירית ואת חופש הפעולה באוויר בשמי מצרים ובגזרת התעלה. לכן, הפיקוד הצבאי הסובייטי במצרים לא הסתפק בהפסקת ההפצצות הישראליות בעומק מצרים, אלא שאף להרחיב את תחום פעילותו ואת תחום ההגנה האווירית גם על התעלה. לכן, למרות ההסכם להפסקת־אש, שסיים את מלחמת ההתשה בשבעה באוגוסט 1970 בלילה, לא היסס הפיקוד הצבאי הסובייטי לקדם את המערך להגנה אווירית עד גדות התעלה. משמעות הדבר היא ביטול מוחלט של העליונות האווירית הישראלית והגבלה חמורה על חופש הפעולה של כוחות היבשה של צה"ל בסיני. מאותו רגע היו כוחות צה"ל נתונים לאיום של פשיטות ושל הפגזות מצריות מבלי יכולת להגיב בפעילות אווירית.

כמה שרים בישראל ראו זאת בחומרה, והציעו להגיב בכוח על הפרת ההסכם, אולם רוב השרים לא הסכימו עמם מחשש להסתבכות צבאית עם ברית־המועצות. הקושי הגדול, שנוצר עם אבדן העליונות האווירית, לא נעלם מעיניהם של ראשי המדינה ושל מפקדי צה"ל, אך הם הניחו, כי צה"ל יוכל לגבור על הצבא המצרי גם בתנאים הללו. בישראל רווחה השקפה, כי מצרים הובסה במלחמת ההתשה – כיוון שלא השיגו את יעדיהם המוצהרים – התשת ישראל והחזרת השטחים, שאיבדה מצרים במלחמת ששת הימים, וכיוון שהאבדות של מצרים במלחמה היו גדולות מאלו של ישראל. נראה, כי השקפה זו מוטעית. אמנם, בכל ההתנגשויות הקרובות בין צה"ל לצבא מצרים גברו הישראלים, אך לא זו היתה תוצאת מלחמת ההתשה. בסיוע סובייטי, יצאה מצרים ממלחמת ההתשה במעמד אסטרטגי שונה ממעמדה בתום מלחמת ששת הימים. בעוד שעד 1969 לא יכלה מצרים לצאת לבדה למלחמה בישראל, הרי עם תום מלחמת ההתשה השתפר מצבה, והיא יכלה להכין מלחמה נגד ישראל מבלי שישראל יכלה לסכל זאת. שלילת חופש הפעולה האווירי מישראל אפשרה למצרים לאסור מלחמה על ישראל. ואילו מדינת ישראל נמצאה בתום מלחמת ההתשה במצב אסטרטגי גרוע יותר משהיתה בראשיתה. בסוף 1970 היא לא יכלה להעביר את המלחמה לעומק שטחו של האויב, כפי שהיה שנתיים-שלוש קודם לכן. יתר על כן, ההנחה האסטרטגית בישראל, כי מצרים לא תצא למלחמה מבלי שתוכל להביס את חיל האוויר הישראלי, הוכחה גם כן כשגויה. זאת, כיוון שלמצרים היו הכלים – מערך נ"מ – לנטרל את השפעת חיל האוויר הישראלי מבלי להתעמת עמו.

האם הכינה ברית־המועצות את מצרים למלחמה בישראל?

אישים מצריים נוקבים במספרים האלה, אך המקורות הסובייטיים אינם מסכימים לכך. בדיקת הנתונים מראה, כי במצרים היו בשנת 1970 הרבה פחות אנשי צבא סובייטיים מאשר פורסם אז במקורות לא־סובייטיים, והרבה פחות מה שחשבו בישראל. אין ספק, הנושא דורש מחקר נוסף, אך כעת כבר אפשר להגיע למסקנה יותר מבוססת מקדמותיה. סך הכל היו במצרים פחות מ־8,000 אנשי צבא סובייטיים בתקופה הקשה ביותר של מלחמת ההתשה (טבלה 2).

בשונה מהכוחות הימיים הסובייטיים, שניסו להימנע ממגע עם כוחות צה"ל, הרי להפתעת ישראל, הפגינו הכוחות להגנה אווירית של ברית־המועצות, שהוצבו במצרים, את נוכחותם במגע קרבי עם חיל האוויר הישראלי. בשלב הראשון – בהרחקת ישראל מקאהיר ובהקמת מערך יעיל נ"מ בעומק מצרים. כשהתברר, כי השיטה לפריסת סוללות הטיילים אינה יעילה נגד חיל האוויר הישראלי, שונתה השיטה: במקום מערך קווי של חיפוי הדדי בין הסוללות, הוקם מערך של "אשכולות" סוללות, שגרמו אבדות כבדות לחיל האוויר הישראלי. כיוון שישראל חששה מהתנגשות צבאית עם ברית־המועצות, היא החליטה להפסיק את ההפצצות העומק, אך להמשיך את ההפצצות בחזית התעלה ואת השמירה על עליונותה האווירית שם. ישראל הכריזה, כי לא תימנע מעימות צבאי עם הכוחות הסובייטיים, אם יתערבו בקרבות בתעלה. אולם, הכרזה זו לא מומשה.

בניגוד למקרים קודמים, שבהם הסתלקו הסובייטים כשהגיעו להתנגשות עם כוחות צה"ל, או שניסו להסתיר את הימצאותם בשטח, ולהסוות את עצמם כמצרים, הרי מאפריל 1970 ואילך נראה היה, כי טייסים סובייטיים חיפשו הזדמנות ללחום בטייסים ישראליים. הם החלו לטוס בגזרת התעלה במטוסים בעלי סימון מצרי, והדבר ערער את השליטה האווירית של ישראל שם. לא זו בלבד שטייסים סובייטיים טסו מעל התעלה, אלא שהם גם רדפו אחרי מטוסים ישראליים לתוך סיני. כמו כן, הוקם מערך מצרי נ"מ במרחק עשרים ק"מ ממערב לתעלה, שהגביל מאוד את חופש הפעולה של מטוסי צה"ל בגזרה זו.

בישראל ראו צורך להגיב בתקיפות, כדי לרכוש שוב חופש פעולה אווירי בגזרת התעלה, ולא להרשות פעילות עוינת כזו מעל שטח סיני. אך פעילות חיל האוויר לא השיגה את התוצאות הרצויות, ובתקיפת מערכים מצריים להגנה אווירית הופלו מטוסים ישראליים, ואנשי צוות אוויר נשבו, ונהרגו. ישראל יזמה קרב אוויר, שבו הצליחו טייסים ישראליים, כמתוכנן, להפיל כמה מטוסים סובייטיים. זה לא מנע את המשך הפעילות האווירית הסובייטית, את חיזוק המערך נ"מ ואת טיסות הסיוע הסובייטיות מעל סיני. פעולות מלחמתיות כאלו רק החמירו את הבעיה האסטרטגית-מדינית, ובישראל חששו פן תארו התנגשות צבאית עם הסובייטיים ומתוצאותיה.

צורכי המודיעין

ביצבא מתקדם

חלק ב'

החיישנים

מערכת החיישנים חייבת לתת תשובה הולמת ללחימה של 24 שעות ביממה, במזג אוויר גרוע, בעשן, באבק, בהסוואה, בשימוש בהטעיות ובעת הפעלת אמצעי-נגד. הם צריכים לסרוק במהירות שטח רחב, וגם להתמקד במטרות רחוקות יחסית וקשות לזיהוי, לגלותן, לזהותן, לקבוע את מצבן (פעילות, פגועות, נעות וכו') ואת מקומן המדויק. מדובר במטרות קטנות – חיילים, או צוותים נ"ט – או במטרות גדולות יותר – רק"ם ומסוקים. חשוב, שהחיישנים יוגנו נגד כלל האיומים בשדה הקרב ושתהיה יתירות (redundancy) ביניהם ובמערכות העזר, הנספחות להם. אלה סוגי החיישנים בשדה הקרב:

אופטיקה רגילה

יתרונות: רזולוציה טובה, תמונה "טבעית" צבעונית, אמינות, אמצעים סבילים, זול. חסרונות: אין ראיית לילה; אין חדירות באובך, באבק וכדומה.

מצלמת טלוויזיה

יתרונות: מצלמת וידיאו צבעונית, עם "זום" נותנת רזולוציה טובה ואפשרות לזהות את המטרה על הרקע. מתגברת על אובך טוב יותר מאופטיקה. אמצעי סביל. חסרונות: אין ראיית לילה.

טלוויזיה לאור חלש (LLLTV) – מגבר אור כוכבים (מא"כ):

יתרונות: נותן אפשרות לצפות באור מזערי. זול מפליר ופשוט ממנו. אמצעי סביל. חסרונות: אין תמונה צבעונית, רזולוציה ירודה לעומת פליר.

פליר (FLIR) 12-8 מיקרון:

יתרונות: נותן תצפית ללא תלות באור. אמצעי סביל.

לעצמאות – ולו גם חלקית – של המפקדים בדרג הלוחם הטקטי, מג"דים ומח"טים, בהפעלת אמצעים לאיסוף מודיעין ליחידותיהם ולעבודת מטותיהם יש חשיבות רבה ביותר. סוגיה זו לובנה בחלק הראשון של המאמר.* כמו כן דובר על הסוגים של "מוצרי המודיעין", הנדרשים בגדוד ובחטיבה. מודיעין החוזי הנו נדבך עיקרי לשירות המפקדים בדרג הטקטי. לצורך הזה נדרשת תצפית עלית, שתיתן מודיעין בהיקף, באיכות ובצורה הנדרשים. באמצעותו יכול המפקד "להגיע" ליעד, החשוב לו, ברגע נתון מבלי לחשוף את כוונותיו. יחד עם זאת, קשה להתעלם מערכה של תצפית קרקעית, שתודרכה מראש כדבעי, מוקמה היטב, וצוידה כהלכה.

בחלקו השני של המאמר מוצג מכלול האמצעים, העשויים לתת מענה על הצרכים הללו. האמצעים הללו, הנמצאים בפיתוח ובהצטיידות בצבאות המתקדמים בעולם, כוללים מגוון של חיישנים למיניהם ושילוביהם, של אפשרויות לזוודם ולייצבם, של אמצעי-עזר (תקשורת, אחסון ועיבוד מידע להכנת עזרים) ושל פלטפורמות – קרקעיות ועליות – הנושאות עליהן את המטעדים** השונים.

* מערכות 334, ינואר-פברואר 1994, עמ' 42-50.

** לא התייחסנו למטעדים (payloads), שאינם מספקים מידע ב"זמן אמת", כגון מצלמות סרט מוטסות (המקובלות באמצעי התצפית של הארטילריה הגרמנית, CL289), משום שאינם רלוונטיים לרמת הגדוד ולרמת החטיבה.